

Exploring Merchants' Investment on Aqueducts and their Challenges in Mashhad in Qajar and Pahlavi Periods

Ali Najafzadeh¹

Abstract

Mashhad gained the interest of Merchants of other cities in Qajar period due to its geographical and economic status. Some of the merchants greatly impacted the investment in this city. Some of the merchants tended to holding lands and aqueducts despite their business as a merchant. Moreover, some of them invested in urban aqueducts. This research sought to explore the causes and challenges of Merchants in investing in the aqueducts of Mashhad, and also to see who invested, when and in what aqueducts they invested. The results showed that due to the economic value of water in Mashhad, merchants invested in urban aqueducts from the late Qajar period. Haj Abd al-Rahim Saraf, Mashhadi Abdollah Tajerbashi, Ali Darrodi, Haji Agha Nabavian, and Haji Mahmoud Herati were the most prominent investors who invested in such urban aqueducts as Golkhatmi, Ab-Mirza, Goharshad Mosque, Salsabil, Ab-Manba', and Darwish Beig. Such issues as drought in Mashhad after 1946, the replacement of deep wells and the need for using clean water decreased the business of holding aqueducts and reduced investment in this field. So, most of the owners sold their shares to Astan Quds Razavi. Taking a descriptive-analytical method, this study relied on the documents of Astan Quds Razavi and Khorasan periodicals.

Keywords: Aqueducts, Astan Quds Razavi, Qajar and Pahlavi Periods, Merchants, Investment

1. Assistant Professor, Department of History, University of Birjand, Birjand, Iran; anajaf@birjand.ac.ir

بررسی سرمایه‌گذاری تجار در حوزه قنات و چالش‌های آن در مشهد دوره قاجار و پهلوی

علی نجف‌زاده^۱

چکیده

مشهد به دلیل موقعیت جغرافیایی و اقتصادی در دوره قاجار مورد توجه تجار شهرهای مختلف قرار گرفت؛ تجاری که در این شهر مؤثر بر سرمایه‌گذاری‌ها بودند. برخی از آنان با وجود تاجرپیشگی به زمین‌داری و قنات‌داری گرایش پیدا کردند. بعضی نیز در حوزه قنات‌های شهری به سرمایه‌گذاری پرداختند. این پژوهش درصدد است نشان دهد علل و چالش‌های سرمایه‌گذاری تجار در حوزه قنات‌های مشهد چه بود و سرمایه‌گذاری تجار در حوزه قنات در چه زمانی، توسط کدام‌یک از تجار و در کدام قنات‌ها صورت گرفت؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد تجار به خاطر ارزش اقتصادی آب در مشهد از اواخر دوره قاجار در قنات‌های شهری سرمایه‌گذاری کردند. حاج عبدالرحیم صراف، مشهدی عبدالله تاجرباشی، علی درودی، حاجی آقا نبویان و حاجی محمود هراتی مهم‌ترین سرمایه‌گذاران حوزه قنات‌های شهری بودند که در قنات گل خطمی، آب میرزا، مسجد گوهرشاد، سلسبیل، آب منبع و درویش بیگ به سرمایه‌گذاری پرداختند. خشکسالی‌های مشهد پس از ۱۳۲۵ش، جایگزینی چاه عمیق و لزوم استفاده از آب سالم باعث رکود قنات‌داری و کاهش سرمایه‌گذاری در این زمینه شد و بیشتر مالکان خصوصی سهامشان را به آستان قدس رضوی فروختند. این پژوهش با تکیه بر اسناد آستان قدس رضوی و مطبوعات خراسان به شکل توصیفی - تحلیلی انجام شده است.

واژگان کلیدی: مشهد، قنات، سرمایه‌گذاری، تجار، مالکیت خصوصی، آستان قدس رضوی

۱. استادیار، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه بیرجند، ایران؛ anajaf@birjand.ac.ir

مقدمه

در حیات بشری علاوه بر زمین، آب نقش مهمی دارد؛ نقشی که با توجه به محیط جغرافیایی و شرایط آب و هوایی متغیر است. در منطقه‌ای نظیر مشهد که در دشتی بین دو رشته‌کوه بینالود و هزار مسجد قرار دارد به دلیل میزان بارندگی کم و فقدان رودخانه دائمی، تأمین آب از چالش‌های مهم کشاورزی و شرب بوده است. به همین جهت با توسعه شهر مشهد به‌ویژه از دوره صفویه، تأمین آب اهمیت بیشتری یافت و علاوه بر انتقال آب چشمه گلسب (گیلاس) که توسط شاه‌عباس اول قالب وقف نهر خیابان انجام گرفت، گرایش به حفر قنات اهمیت بیشتری یافت؛ حوزه‌ای که به دلیل احتیاج به سرمایه کلان از عهده افراد معدودی برمی‌آمد. به همین جهت، تنها حکام و والیان قادر به سرمایه‌گذاری بودند. پس از آنان، تجار مهم‌ترین قشری بودند که وارد این عرصه شدند. قنات‌های مشهد در دو قسمت درون و بیرون شهر احداث گردید. قنات‌های درون شهر اگرچه مسیر چاه‌هایشان بیشتر بیرون شهر بود، مظهر قنات یا آب خروجی آن در داخل شهر جاری و بیشتر برای شرب اهالی استفاده می‌شد. این قنات‌ها در قسمت غرب شهر حفر شده بودند. قنات‌های بیرون شهر نیز بیشتر در مزارع و روستاهای اطراف جاری و کارکرد کشاورزی داشتند، هرچند با توسعه شهر، برخی از آن‌ها مثل محراب خان و گل‌خطمی برای شرب اهالی مورد استفاده قرار می‌گرفت. قنات‌های درون شهر به دلیل کارکرد آب شرب بیشتر یک سرمایه‌گذاری اقتصادی محسوب می‌شد. قنات‌های مشهد از دوره صفویه تا پهلوی بیش از ۲۰ رشته بودند که در دوره پهلوی ۱۶ رشته از آن‌ها دایر و ۶ رشته بی‌آب و بایر شده بود. تجار از اواخر دوره قاجار وارد این حوزه سرمایه‌گذاری شدند. این پژوهش درصدد است با بررسی مالکیت قنات‌های مشهد به این سؤالات پاسخ دهد که علل سرمایه‌گذاری تجار در حوزه قنات‌های مشهد چه بود و این سرمایه‌گذاری چه زمانی و توسط کدام یک از تجار شروع و در کدام قنات‌ها انجام گرفت و چالش‌های سرمایه‌گذاری تجار در قنات‌های مشهد چه بود؟

پیشینه پژوهش

اهمیت آب برای مشهد موجب شد از دوره صفویه اقدامات مهمی برای رساندن آن به شهر صورت گیرد و موقوفات متعددی با این هدف انجام گرفت. شهیدی (۱۳۹۴) در مقاله «نقش وقف در توسعه آبی و شکل‌گیری فضای شهری مشهد در دوره صفویه» به ایجاد منابع آبی و توسعه جغرافیایی مشهد پرداخته و به مشکلات کم‌آبی مشهد و اقدام امیر علیشیرنویی و شاه‌عباس اول در انتقال آب چشمه گیلاس و حتی به حمام‌های وقفی و آب‌انبارها اشاره می‌نماید، اما به قنات‌ها نپرداخته است. رحیمی‌فر و سعیداف (۱۳۹۲) نیز در مقاله «موقعیت اجتماعی واقفان در عصر صفویه به استناد وقف‌نامه‌ها» به وقف‌نامه‌های موجود در آستان قدس رضوی و بقعه شیخ صفی‌الدین در اردبیل و خاستگاه اجتماعی واقفان و موارد وقف اشاره داشته‌اند، اما طبقه‌بندی خاصی از لحاظ موضوع وقف ارائه نداده‌اند. محور اصلی آن‌ها نیز سرمایه‌گذاری و نقش تجار در حوزه قنات نبوده است. تنها قناتی که به‌طور تخصصی درباره آن پژوهش گردیده، قنات سناباد است که قصابیان (۱۳۸۲) در مقاله «قنات سناباد در گذر تاریخ (قدیمی‌ترین قنات مشهد)» به بررسی تاریخ بهره‌برداری از آن و چالش‌هایش پرداخته است.

حافظی مقدس و همکارانش (۱۳۸۶) نیز در مقاله «مشکلات قنات قدیمی در شهر مشهد» بیشتر به قنات‌های حومه مشهد و مشکلات فرونشست زمین در دهه‌های اخیر اشاره داشته‌اند.

روش پژوهش

پژوهش حاضر به روش پژوهش‌های تاریخی و با استفاده از منابع اسنادی، مطبوعاتی و کتابخانه‌ای به صورت توصیفی-تحلیلی مالکیت و سرمایه‌گذاری تجار در قنات‌های مشهد در دوره قاجار و پهلوی را مورد بررسی قرار می‌دهد. در این پژوهش، از اسناد کتابخانه آستان قدس رضوی و مطبوعات آن مجموعه استفاده شده است تا بخش‌هایی از فعالیت اقتصادی تجار در زمینه قنات‌داری در شهر مشهد روشن شود.

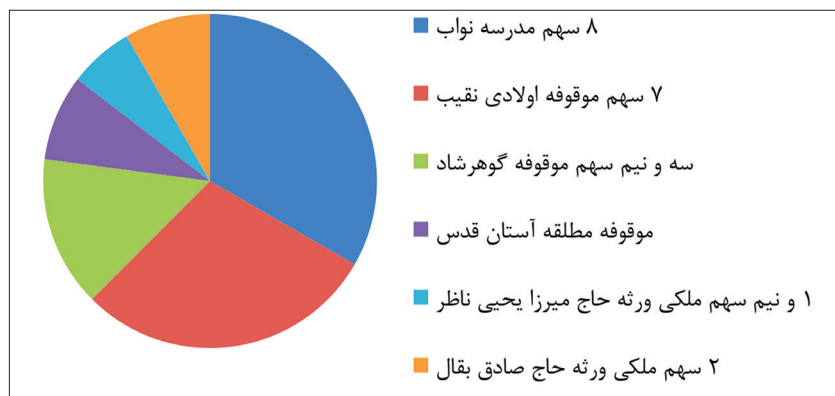
قنات‌های مشهد در دوره صفویه

شهر مشهد از دوره صفویه تا پهلوی دارای قنات‌های متعددی بود که تعداد آن به بیش از ۲۰ قنات می‌رسید. بیشتر آن‌ها در دوره صفویه و قاجاریه حفر شدند که اسامی آن‌ها بدین شرح بود: درویش‌بیگ، آب‌میرزا، ممیش‌خان، قلیچ‌خان، مستشاری، پایین‌ده، آصف‌الدوله، سناباد، آب‌منبع، مسجد گوهرشاد، شیخ مؤمن، سلسبیل، رکن‌آباد، دستجرد، چاه‌نو، الندشت، گل‌خطمی، علی‌آباد، عشرت‌آباد، شادکن و گود سلوک. این قنات‌ها بر اساس نام سازندگان، واقفان و اماکن جغرافیایی نام‌گذاری شده‌اند. همان اندازه که نام‌گذاری بر اساس مکان، تعیین تاریخ حفر قنات‌ها را با مشکل مواجه می‌کند، قنات‌های نام‌گذاری شده بر اساس نام سازندگان، به زمان ساخت آن کمک می‌کند. قنات درویش‌بیگ، آب‌میرزا، ممیش‌خان، قلیچ‌خان، مستشاری، شیخ مؤمن، رکن‌آباد و آصف‌الدوله بر اساس نام اشخاص و بقیه بر اساس نام مکان نام‌گذاری شده‌اند. فهرست اسامی قنات‌ها و زمان تاریخی حیات سازندگان آن‌ها نشان می‌دهد که قنات درویش‌بیگ، ممیش‌خان، قلیچ‌خان و شیخ مؤمن در دوره صفویه و قنات‌های رکن‌آباد و آصف‌الدوله در دوره قاجار احداث شده‌اند. نام‌گذاری قنات‌ها بر اساس مکان جغرافیایی نیز نشان می‌دهد قنات‌های مسجد گوهرشاد، دستجرد، سناباد، گود سلوک و علی‌آباد قبل از سقوط صفویه حفر شده‌اند. قنات سناباد از قدیمی‌ترین قنات‌های دشت مشهد شش‌دانگ آن از موقوفات مطلقه آستان قدس رضوی (طومار علیشاهی، ۱۳۸۰: ۲۳؛ مولوی، ۱۳۵۳: ۳/۳۰۲) و آب آن در دوره صفویه در صحن جاری بود.

یکی از موقوفات عتیق علی منشی طبق وقف‌نامه ۹۳۱ ق ثلث قنات جاریه حمید مشهور به کاریز اندرون شهر بود (بیست وقف‌نامه از خراسان، ۱۳۸۸: ۴۹، ۵۰)، اما مشخص نیست با کدام یک از قنات‌های جاری در دوره قاجار منطبق است. قنات درویش‌بیگ نیز در دوره صفویه احداث شد، زیرا درویش‌بیگ صفوی پیش از ۹۶۲ ق متولی آستان قدس رضوی بود که شاه‌طهماسب اول او را از متولی‌گری برکنار نمود. (قمی، ۱۳۸۳: ۹۷۴) محمود بیگ ناظر بیوتات نیز در ۱۱۲۰ ق دو دانگ و نیم از شش‌دانگ این قنات را که در خارج دروازه نوغان جاری بود، برای لباس اطفال مکتب آستان قدس وقف کرد. (Aṭhār al-Razavīya, 2017: 181؛ ادب، ۱۳۲۰: ۱۴/۱۰۷)

قنات دستجرد در بخش جنوبی شهر نیز در دوره صفویه احداث شده بود، زیرا در زمان نگارش طومار علیشاهی وجود داشت؛ قناتی که دو سهم از ۲۴ سهم آن موقوفه مطلقه آستان قدس بود. (مولوی، ۱۳۵۳: ۳/۳۰۰) وقف نامه ۱۰۹۰ق یک سوم آن را (چهار شبانه روز از دوازده شبانه روز) موقوفه مدرسه نواب نشان می دهد. (بیست وقف نامه از خراسان، ۱۳۸۸: ۱۹۵) (نمودار ۱) قنات گود سلوک نیز باید در دوره صفویه احداث شده باشد، زیرا شش دانگ مزرعه گود سلوک در ۱۰۹۳ق توسط امیر سعدالدین محمد وزیر خراسان وقف بر آستان قدس رضوی شد. (Aīthār al-Razaviya, 2017: 181؛ مولوی، ۱۳۵۳: ۲/۱۱۸)

نمودار ۱: سهام داران قنات دستجرد

قنات عشرت آباد نیز باید در دوره صفویه یا قبل از آن احداث شده باشد، زیرا جزو موقوفات شاه سلطان حسین بود که وقف نامه اش در ۱۱۱۹ق نوشته شد و همراه قنات ابراهیم آباد وقف شد. (قصایان، ۱۳۸۵: ۲۶) قنات علی آباد نیز در ۱۱۳۶ق توسط میرزا محمد مومن وقف بر آستان قدس رضوی شد. (برکچیان، ۱۳۴۲: ۱۱۵) قنات چاه نونیز در دوره صفویه ایجاد شده بود. عباسقلی خان ۱۳۳ سهم از ۱۸۴ سهم از کل ثلث آب و زمین قنات چاه نو که ثلث آن متعلق به آستان قدس رضوی بود را وقف کرد. (بیست وقف نامه از خراسان، ۱۳۸۸: ۱۴۶) مهدیقلی بیگ، امیر آخورباشی، نیز قناتی بر حمامی وقف کرد تا اضافه آن به مسجد جامع برده شود و زوار و غیره از آن استفاده کنند (بیست وقف نامه از خراسان، ۱۳۸۸: ۱۰۰) قناتی که سپس قنات مسجد گوهرشاد نامیده شد. قنات شیخ مؤمن نیز موقوفه اولادی بود. شیخ فریدون خان شیخ مؤمنی در ۱۸ تیر ۱۳۰۸ش نسبت به شش دانگ آن به عنوان تولیت مخصوص موقوفه اولادی شیخ مؤمن تقاضای ثبت داد. (آزادی، ۱۳۰۸: ۲/۶۰) در دوره افشاریه قنات جدیدی در مشهد حفر نشد، اما دو قنات خدریگ و خلف بیگ، فرزندان اوقلوبیگ شاملو که در محله سرحوضان مشهد جاری بود، توسط یلداش بیگ در ۱۱۵۸ق طی وقف نامه اش مورد توجه قرار گرفت.

قنات های مشهد در دوره قاجار

در دوره قاجار با توجه به توسعه شهر، البته در درون حصارهایش، روند تأمین آب از طریق قنات ادامه یافت. برخی از والیان اقدام به حفر قنات هایی کردند که به نامشان نام گذاری شد. اللهیار آصف الدوله دایی محمد شاه

قاجار که مدتی در خراسان حکومت داشت، قناتی ساخت که به نامش خوانده شد. اولیای آستان قدس رضوی پس از شورش سالار، برادرش محمدقلی خان را در ۱۲۸۲ ق مجبور کردند به جبران خسارات سالار آن را به آستانه واگذار نماید که شش دانگ قنات و باغ آصف الدوله را وقف بر آستان قدس رضوی نمود. (مولوی، ۱۳۵۳: ۳۰۳/۳) محمدتقی میرزا رکن الدوله، والی خراسان، نیز قناتی جدید احداث نمود که به نام رکن آباد معروف شد و از قنات های پرآب و معروف مشهد بود. او این قنات را در ۲۶ ربیع الثانی ۱۳۰۰ ق وقف بر آستان قدس رضوی نمود. (ساکماق، ۱۳۳۷۴۸: ۲۴) درآمد این قنات بعد از وضع مخارجش و عشر حق التولیه و نیم عشر حق النظاره، نصف صرف روشنائی آستان قدس رضوی و نصف دیگر به فقرا، زوار و ساکنین مشهد اختصاص داده شد. (مولوی، ۱۳۵۳: ۳۰۴/۳)

میرزا عبدالوهاب خان آصف الدوله یکی دیگر از سازندگان قنات در دوره قاجار بود. طبق نوشته او در ۱۳۰۳ ق، دو رشته قنات در مشهد مقدس احداث کرد. یکی مشهور به آصفیه که آن را به حاجی محمد مهدی قندهاری سپرد و مبالغ گزافی خرج آن کرد و دیگری قنات مشهور به میرزایی که آن را با شراکت حاجی میرزا ابراهیم مجتهد ساخت و به میرزا شفیع اعتمادالتولیه سپرد که در ۱۳۰۳ ق ساخته شد. این قنات محله پاچنار را مشروب می کرد (اسناد میرزا عبدالوهاب خان آصف الدوله، ۱۳۷۷: ۲۴۴؛ مدرس رضوی و همکاران، ۱۳۸۸: ۸۰) و سپس به قنات میرزا یا آب میرزا معروف شد. قنات مستشاری نیز باید در دوره قاجار حفر شده باشد، زیرا اعتمادالسلطنه از قنات محمدولی خان سردار قاجار یاد کرده که در زمان سفرش به خراسان ملک حاجی میرزا رضای موتمن السلطنه^۱ شده بود. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۰۲: ۲۴۲/۲) بنا به نوشته ناصرالدین شاه، مستشارالملک یا موتمن السلطنه باغ محمدولی خان قاجار را خریداری نمود و در آن عمارتی ساخت که به باغ مستشارالملک معروف شد. (قاجار، ۱۳۵۴: ۱۳۹) احتمالاً این قنات نیز توسط مستشارالملک خریداری و به قنات مستشاری معروف گردید.

قنات گل خطمی در جنوب شهر که در اراضی گل خطمی جاری بود، احتمالاً اوایل دوره قاجار احداث شده است، زیرا حاج میرزا محمد زرکش در ۱۲۵۴ ق احتیاج به حفاری مجدد و نوبر قناتش در مزرعه حسن آباد گل خطمی داشت که باید در اراضی الندشت موقوفه آستان قدس رضوی اجرا می شد. او یک عشر قنات و محل زراعت مزرعه حسن آباد ملکی خود را به آستان قدس وقف کرد. (Āthār al-Razavīya، ۲۰۱۷: ۲۵۳؛ مولوی، ۱۳۵۳: ۳۴/۱) بنا به نوشته مولوی، این همان قنات گل خطمی است. آب آشامیدنی بیشتر اروپاییان ساکن مشهد معمولاً از این قنات تأمین می شد که در محل رسیدن به سطح زمین اطراف آن را با تخته سنگ های بزرگ دیوارکشی و پوشانده بودند. (کارکنان وزارت جنگ انگلستان مستقر در هندوستان، ۱۳۸۰: ۹۵۹) قنات های جاری در زمان سفر اعتمادالسلطنه به مشهد قنات سناباد، قلیچ خانی، ممیش خانی،

۱. حاجی میرزا محمدرضا مستوفی در ۱۲۸۴ ق به مستشارالملکی ملقب شد و در ۱۳۰۰ ق که ناصرالدین شاه به خراسان آمد به او لقب موتمن الملکی داد و در خراسان عنوان وزارت و پیشکاری شاهزادگان قاجار از قبیل حمزه میرزای حشمت الدوله و محمدتقی میرزای رکن الدوله را داشت. (افضل الملک، بی تا: ۴۶)

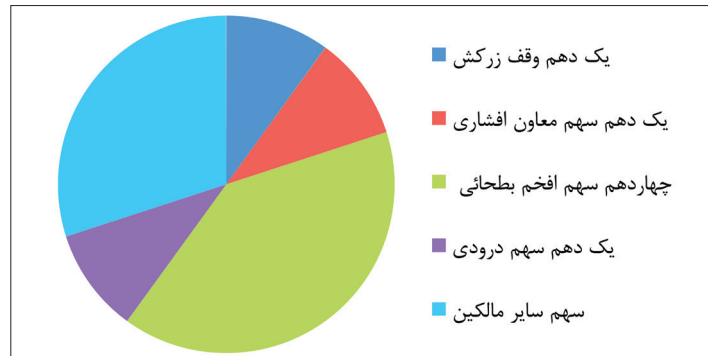
محمدولی خان سردار قاجار، شیخ مؤمن کاظمینی، رکن آباد و سلسبیل بودند. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۰۲: ۲/۲۴۲) البته این بدان معنی نیست که قنات‌های دیگری در این شهر وجود نداشت، بلکه اعتمادالسلطنه به قنات‌هایی اشاره دارد که در محله سراب جاری بودند. نام واقفان و سازندگان قنات‌های مشهد تا زمان مظفرالدین‌شاه نشان می‌دهد که آنان از لحاظ جایگاه و موقعیت اجتماعی، سیاسی و اقتصادی بیشتر والیان و شاهان بودند و بخش خصوصی و صاحبان حرف و تجارت به ندرت در این زمینه فعالیت داشته‌اند. علت این امر تا حدی ناشی از هزینه‌های زیاد حفر و نگهداری قنات بود. اگرچه هزینه ساخت یک قنات در مشهد به طور دقیق مشخص نشد، اما مخارج افتتاح قنات مسجد گوهرشاد در ۱۲۸۳ ق مبلغ ۱۰۰ تومان شده است. (طلایی و محبوب‌فریمانی، ۱۳۹۶: ۲۱۵) البته والیان، حکام و شاهان سرمایه‌ای برای این‌گونه کارهای پرهزینه خرج نمی‌کردند، بلکه بیشتر هزینه‌ها تحمیل بر رعایا بود. سرجان ملکم به تحمیل هزینه‌های غیرعادی بر رعیت در دربار قاجار اشاره می‌نماید که در مواردی نظیر ساخت قنات و بنای عمارتی بر رعیت تحمیل می‌شد. (ملکم، ۱۳۶۲: ۲۴۴)

تجار در نیمه اول دوره قاجار در قنات‌های مشهد سرمایه‌گذاری کردند، اما این اقدام در سطح وسیع‌تری در زمین‌های زراعی و مزارع خارج از شهر بود، نه قنات‌های شهری که این موضوع خارج از این مبحث است. از اواخر دوره قاجار که قدرت و نفوذ صاحب‌منصبان دولتی کاهش یافت، تجارت با تکیه بر پشتوانه مالی وارد حوزه قنات شدند. اگرچه به نسبت تعداد فراوان تجارت‌مقیم مشهد در اواخر دوره قاجار و اوایل پهلوی تعداد کمی از آنان در این حوزه سرمایه‌گذاری کردند، اما همین مسئله نشان می‌دهد رویکرد تجارت نسبت به اهمیت آب تغییر یافته است. حاج عبدالرحیم صراف، مشهدی عبدالله قرباغی تاجرباشی روس، حاجی عبدالحسین زوار، برادران نبویان، علی درودی، میرمرتضی حسینی و حاج محمود هراتی، مهم‌ترین تجارت‌فعال در زمینه قنات بودند که فعالیت‌های آنان موردبررسی قرار می‌گیرد.

سرمایه‌گذاری در قنات گل خطمی

به نظر می‌رسد قنات گل خطمی از نوع مالکیت شخصی و متعلق به حاج میرزا محمد زرکش بود که یک‌دهم آن را وقف بر آستان قدس رضوی نمود، اما در اواخر دوره قاجار سایر تجارت‌داران آن سرمایه‌گذاری کردند. مهم‌ترین نمونه برادران هروی بودند که در گل خطمی باغی بزرگ به وجود آوردند. اراضی را از آستان قدس رضوی اجاره و باغ و آبادی گل خطمی را در ۱۳۱۵ ق ساختند. (ریاضی‌هروی، ۱۳۷۲: ۱۲۶) فروش سهمی از قنات گل خطمی توسط توران معاون افشاری دختر ابوالقاسم صراف و نوه حاجی عبدالرحیم صراف در دوره پهلوی نشان می‌دهد برادران هروی در این قنات سرمایه‌گذاری کرده بودند. همچنین علی درودی نیز در این قنات به سرمایه‌گذاری پرداخت. (مولوی، ۱۳۵۳: ۱/۳۴) (نمودار ۲)

نمودار ۲: سهام قنات گل خطمی

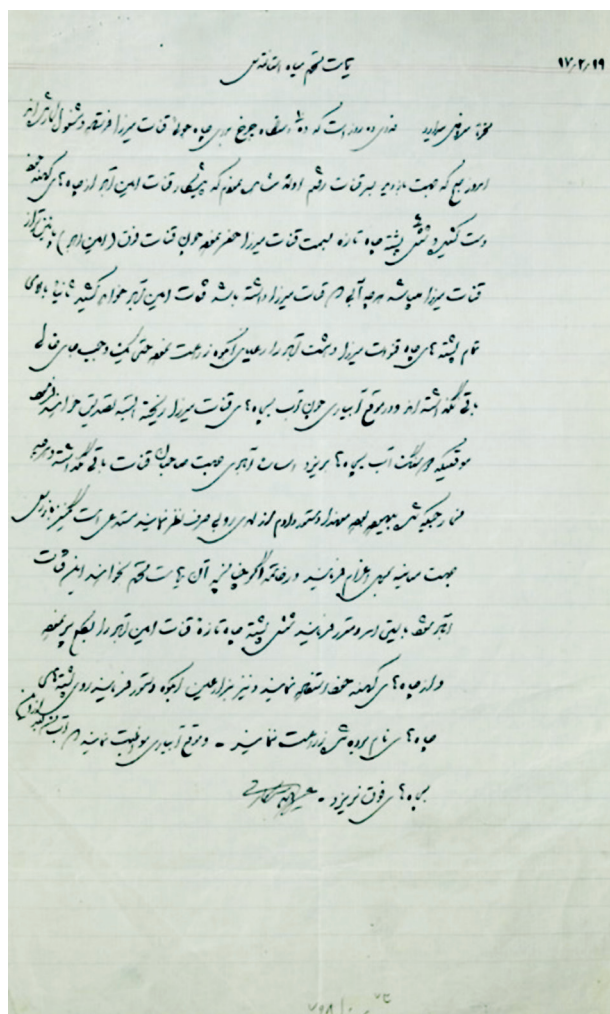
سرمایه‌گذاری مشهدی عبدالله تاجرباشی در قنات میرزا

مشهدی عبدالله قره‌باغی تاجرباشی روس که جزو اتباع روسیه محسوب می‌شد، در مشهد اواخر دوره قاجار علاوه بر تجارت وارد سرمایه‌گذاری در زمینه قنات شد. مهم‌ترین اقدام او در این زمینه مشارکت در قنات میرزا و کمپانی لوله‌کشی آب مسجد گوهرشاد بود؛ حوزه جدیدی که سرمایه‌داران بومی کمتر به آن وارد شدند. کمبود آب سالم و بهداشتی به‌ویژه در حرم مطهر امام رضا (ع) و مسجد گوهرشاد یکی از چالش‌های مشهد از اواخر دوره قاجار بود، به‌طوری‌که زوار و مجاوران سال‌ها از کمبود آب سالم و گوارا رنج می‌بردند. شاهزاده سلطان حسین میرزا نیرالدوله، والی خراسان، در دو دوره والیگری خود هر بار یک اقدام مهم در زمینه تأمین آب اماکن مذهبی انجام داد. یکی انتقال آب قنات میرزا به حوض‌های صحن آستان قدس رضوی و دیگری لوله‌کشی آب قنات منبع به مسجد گوهرشاد بود. تاجرباشی نیز در این دو اقدام مشارکت داشت. نیرالدوله ابتدا برای رفع مشکل کم‌آبی صحن حرم در ۲۹ جمادی‌الاولی ۱۳۲۰ ق سه و نیم سهم از دوازده و سه‌ربع سهام قنات میرزا را از شرکاء خرید و به‌صورت ملکی درآورد. سپس آن را محض‌آسایش اهالی برای حوض انبار محمدعلی‌خان، حوض انبار جنب مدرسه مرحوم ملا محمدباقر و حوض انبار صحنین وقف کرد. (ادب، ۱۳۲۰: ۳۵/۲۸۰)

نیرالدوله با صرف مخارج بسیار، آب را از مجرای سرپوشیده وارد صحن کرد و چهار حوض در صحن ساخت که آب به آن‌ها ریخته می‌شد. غلامحسین افضل‌الملک که ۱۳۲۰ ق در مشهد بود، این واقعه را از نزدیک مشاهده و به جزئیات آن اشاره دارد، چنانکه روز ۲۷ جمادی‌الآخر آب قنات میرزا با نه‌های ساخته‌شده به حوض‌های صحن جریان یافت و اهالی شهر به این مناسبت در ایوان طلا جشن گرفتند. (افضل‌الملک، بی‌تا: ۱۱۱) ریاضی‌هروی نیز به وقف قنات آب میرزا توسط نیرالدوله و جاری شدن آن در صحن مطهر اشاره می‌نماید. (ریاضی‌هروی، ۱۳۷۲: ۱۵۰) اگرچه این منابع به مشارکت تاجرباشی اشاره نکرده‌اند، اما او با نیرالدوله همکاری داشت، زیرا مالک یک‌ربع قنات میرزا بود. بااینکه مشخص نیست این یک‌ربع را از چه کسی خریداری کرده، اما مشارکتش باعث شد آب قنات میرزا تا دوره پهلوی به صحن حرم برسد. مشارکتی مؤثر که در ۱۳۰۵ ش برخی از اولیای آستانه فکر می‌کردند قنات میرزا در اجاره تاجرباشی است، درحالی‌که سه‌ربع دیگر آن متعلق به نیرالدوله

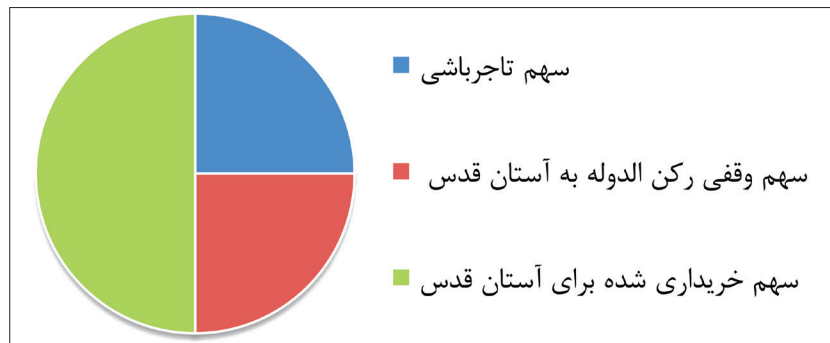
و سپرده به او بود. (ساکماق، ۶۳۸۴۷: ۱۸-۱۵)

آب قنات میرزا از ۱۳۱۳ش به خاطر موانع مختلفی چون سیل زدگی و تعمیر جوی نهر خیابان در مسیر جریانش به حرم نمی رسید. به همین جهت تقاضای تعمیر آن شد. (ساکماق، ۹۹۵۴۸: ۷) با تغییرات مدیریتی در آستان قدس رضوی اولیای امور به درستی نمی دانستند آن نهاد موقوفه چه جایگاه و سهمی از این قنات دارد. از ۱۳۱۵ش که چهار حوض صحن گل کاری شد، دیگر احتیاجی به قنات میرزا نبود و مستأجر کل آستان قدس رضوی مجاز شد از آن بهره برداری کند. (ساکماق، ۹۴۱۸۳: ۴) تاجرباشی تا ۱۳۱۸ش بر این قنات نظارت می کرد. (تصویر ۱) سه سهم قنات میرزا متعلق به نیرالدوله در این سال به آستان قدس رضوی منتقل شد. یک ربع آن موقوفه آستانه بود و دو ربع آن توسط علی نبوی به واسطه مطالباتش از سلطان علی نیری به آستانه فروخته شد. (ساکماق، ۷۹۸۱۵: ۴۰) سهام تاجرباشی نیز سپس توسط آستان قدس رضوی خریداری شد. (نمودار ۳)

تصویر ۱: نامه‌ای درباره لایروبی قنات میرزا (ساکماق، ۷۹۸۱۰: ۷۳)

نمودار ۳: سهام قنات میرزا

مشارکت مشهد عبدالله تاجرباشی در کمپانی لوله‌کشی آب مسجد

نیرالدوله در دوره دوم والیگری اش برای انتقال آب سالم به مسجد گوهرشاد در محرم ۱۳۳۲ق، به اقدام مهمی پرداخت. او قنات مسجد گوهرشاد را از ۱۳۳۲ق لغایت مدت ۳۰ سال اجاره کرد تا از شکافته قنات لوله‌آهنی بگذارند و ۵ زوج آب در آن مسجد تحویل دهد. منابع آن ۵ زوج آب متعلق به اولیای وقف بود و مازاد آن در عوض اجرای لوله‌آهنی و مخارج قنات در دست مجری بود و تمام مخارج ساخت، تنقیه و لوله‌آهنی بر عهده نیرالدوله گذاشته شد. (ساکماق، ۶۷۴۲۴: ۱۲) او با مرمت و احیای قنات مسجد در بیرون دروازه سراب، در اراضی سعدآباد منبعی ساخت تا با ماشین بخار، آب در آن بریزد و سپس از آنجا تا مسجد گوهرشاد به طول ۲۵۴۰ ذرع^۱ لوله‌کشی کند. در زمان جنگ جهانی اول، ماشین بخار و لوله از روسیه خریداری شد. با ورود تکنسین از خارج و صرف مبلغ ۳۵ هزار تومان، بالاخره آب قنات مسجد گوهرشاد عصر روز آخر ذی حجه ۱۳۳۳ق از طریق لوله به چهار حوض آن مسجد رسید. (بدایع نگار، ۱۳۳۴: ۱۲-۱۰) نیرالدوله به دلیل این اقدام از طرف آستان قدس رضوی نشان افتخار دریافت کرد. نشانی طلا، دارای مهر مبارک حضرت ثامن الائمه و مکرر به الماس و از بهترین نشان‌هایی که سلاطین و امراء آن را دریافت کرده بودند. (نوبهار، ۱۳۳۲: ۳/۲) باین حال، مجری واقعی این طرح، مشهدی عبدالله تاجرباشی بود. او به خاطر ارتباط تجاری با روسیه و خرید وسایل مورد نیاز لوله‌کشی، نقش محوری در این آب‌رسانی ایفا کرد. طبق نامه آستان قدس رضوی به گمرک خراسان در ۲۸ ذی قعدة ۱۳۳۳ق، ۱۴۳ عدل بار به وزن ۳۰۰ پوط^۲ از لوله‌های آهنی، ماشین، اسباب و لوازم آن توسط تاجرباشی از روسیه حمل شد و متولی آستانه تقاضای معافیت پرداخت گمرک برای این محموله‌ها را نمود. (ساکماق، ۱۰۳۵۳۰: ۱)

بدایع نگار به خاطر نقش مؤثر مشهدی عبدالله تاجرباشی درباره او چنین نوشته است: «ما همگی از درگاه پروردگار عز اسمه مسئلت می‌نماییم و مساعی جمیله و زحمات فوق‌العاده جناب فخامت نصاب امجد عالی

۱. واژه زوج یا جفت در کشاورزی به معنای زمینی بود که یک جفت گاو در روز می‌توانست شخم بزند. این واحد برای آن هم به کار می‌رفت.
۲. واحد طول به مسافت یک متر و چهارصدم متر.
۳. یک کلمه روسی است که برای وزن استفاده می‌شود و تقریباً معادل ۱۶/۳۸ کیلوگرم است.

آقای مشهدی عبدالله تاجرباشی دام اقباله را که به حسن فطرت و خلوص نیت تحمل زحمت نمود این امر خیر را به پایان رسانید و از رسیدن آب مزید آبرو و اعتبار برای خود فراهم آورده و عموم اهالی را متشکر ساخته‌اند.» (بدایع‌نگار، ۱۳۳۴: ۱۳) محمدحسن سالک بیهقی نیز در قصیده‌اش به تاجرباشی چنین اشاره داشته است:

بسعّی و همت عبدالله قره‌باغی بچار برکه ز فواره ریخت دُرِ ثمین

(همان)

تاجرباشی در لوله‌کشی آب مشهد سهمی دیگری نیز داشت و آن تشکیل شرکت لوله بود. نیرالدوله در ۱۳۳۴ق درصدد برآمد آب لوله‌کشی به مسجد گوهرشاد را در مسیر راه به منازل اعیانی انشعاب بفرود. به همین منظور، چند نفر از ثروتمندان شهر از جمله تاجرباشی، قائم مقام‌التولیه و حاج عبدالحسین زوار را با خود شریک کرد که شرکتی برای لوله‌کشی منازل و دایر کردن کارخانه چراغ‌برقی با توان ۱۰۰۰ چراغ و بعضی کارخانه‌ها تأسیس کنند. (همان: ۱۳) این کمپانی اولین شرکت آب‌رسانی مشهد بود (سیدی و همکاران، ۱۳۸۶: ۲۷۹) و هدف از تشکیل آن تعهد تأمین هرگونه مخارج برای این طرح بود. شرکای شرکت آب منبع به این منظور تقریباً یک صد هزار ذرع از اراضی سعدآباد را دیوار کشیدند و قائم مقام‌التولیه با احداث باغ ده هکتاری در اطراف منبع، مدیر اصلی این مؤسسه شد. (همان: ۳۱۲)

با لوله‌کشی آب قنات مسجد، موضوع رسیدن آب به اماکن عمومی مرتبط با وقف نیز مطرح شد. ظهیرالاسلام، متولی آستانه در نامه ۱۵ جمادی‌الآخری ۱۳۳۵ق به تاجرباشی موضوع لوله‌کشی آب به حمام شاه را مطرح و خواستار تسریع در این زمینه شد. (ساکماق، ۱۰۴۹۶۶: ۱) تاجرباشی به دلیل مال‌الاجاره قنات مسجد در ارتباط با اولاد مهدیقلی خان و شیخ حسین وکیلش بود، اما اولیای آستانه در ۳ ربیع‌الثانی ۱۳۳۶ق به او اعلام کردند اولاد مهدیقلی خان قبل از آنکه وکالت به شیخ حسن بدهند، نوشته به آستانه داده‌اند و اختیارات تام را در این خصوص به آستان قدس رضوی واگذار کرده‌اند. (ساکماق، ۲۰۶۸۶۶۷) حاجی عبدالحسین تاجر تبریزی مشهور به زوار که از ۱۳۱۷ق در مشهد مستقر و در ۱۳۲۱ق نماینده شرکت عمومی بود (میرزا صالح، ۱۳۹۸: ۵۷۶) یکی دیگر از شرکای این طرح محسوب می‌شد. او با حاج محمدکاظم ملک‌التجار ارتباط داشت و سپس یک‌سوم وکیل‌آباد و املاکی را در کاشمر خرید و همراه تاجرباشی در کمپانی آب مشارکت نمود. بعد از مرگ نیرالدوله، حاج سید میرزا محمدعلی قائم‌مقام رضوی یا قائم مقام‌التولیه یکی دیگر از شرکای آب لوله که از چهره‌های بانفوذ آستان قدس رضوی و رئیس سادات رضوی بود، در این طرح مداخله کرد که به حفر قنات منبع منجر شد.

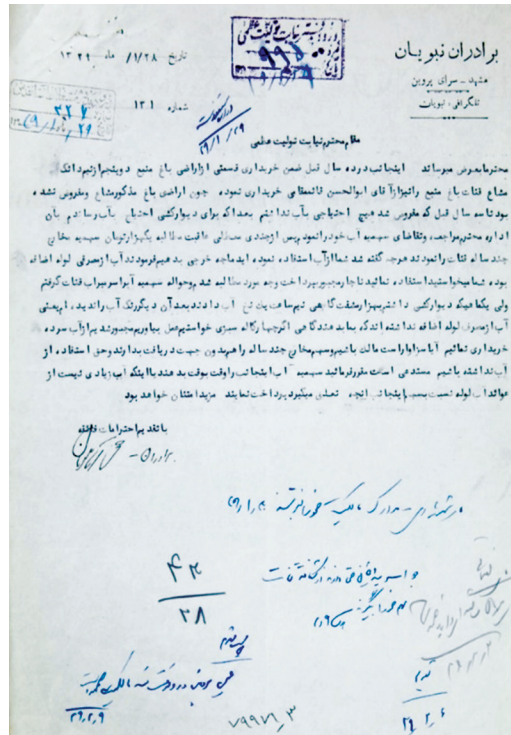
سرمایه‌گذاری در قنات منبع

قنات منبع از آخرین قنات‌های مشهد بود که توسط قائم مقام‌التولیه حفر شد. او بعد از فوت نیرالدوله کنترل آب لوله را به دست گرفت. شکایت وراثت نیرالدوله و نظارت قنات مسجد، حاج عبدالحسین زوار و مشهدی عبدالله قره‌باغی تاجرباشی، از قائم مقام‌التولیه به خاطر اقدام سودجویانه که برکچیان آن را موضوعی مفصل بیان نموده است (برکچیان، ۱۳۴۲: ۴۵)، نشان می‌دهد این انتقال مالکیت و امتیاز با رضایت سایر شرکاء نبوده

است، اما گویا ورثه نیرالدوله اجاره قنات مسجد را به قائم مقام التولیه منتقل (ساکماق، ۸۰۶۴۱: ۸۵) و او در باغ منبع دخالت داشته است. به تدریج از لوله خاص مسجد گوهرشاد و آستان قدس اقدام به فروش انشعاب فرعی برای منازل مسیر لوله کشی شد. افزایش انشعاب مانع از رسیدن آب به مسجد گوهرشاد و آستان قدس رضوی شد. در این شرایط، قائم مقام التولیه قنات منبع را حفر و جایگزین قنات مسجد کرد. او برای این که خود را از هزینه تلمبه روی قنات مسجد رها نماید، خروجی آن را به گونه ای تنظیم کرد که آب بدون تلمبه و به مستقیماً از شکافته قنات وارد منبع و لوله ها می شد. قنات منبع با حفر پنجاه حلقه از اراضی قاسم آباد و چهل بازه جاری شد و مظهر آن باغ منبع بود. قائم مقام التولیه در ۱۳۱۷ش فوت شد (ساکماق، ۸۰۶۴۱: ۹۹) و این قنات در مالکیت وراث او بود، اما آستان قدس رضوی در زمان تولیت فتح الله پاکروان با ورثه اش راجع به خساراتی که به واسطه فروش لوله به منازل قبل از رسیدن به مسجد گوهرشاد و آستان قدس رضوی و کم آبی حرم وارد می شد، مذاکره نمود. اختلاف بین آستانه با ورثه قائم مقام التولیه در مورد حق اجاره اراضی آبکوه و قسمتی از چاه های قنات منبع اوج گرفت تا سرانجام پاکروان با آنان به توافق رسید و از ادامه اجاره آن صرف نظر شد و باقیمانده اجاره به آستانه منتقل شد. سه ربع آب لوله آب مسجد که در تصرف موسی قائم مقامی و بانو حاجیه قمر خانم بود با متعلقاتش از اول مهر ۱۳۱۷ش به آستانه واگذار شد. در مقابل، مالکیت موسی قائم مقامی و بانو حاجیه قمرخانم در یک ربع باقی مانده قنات منبع تأیید شد. بدین ترتیب، کلیه دعاوی آستان قدس رضوی علیه تمام ورثه قائم مقام التولیه بایگانی شد. از جمله مبلغ یک صد هزار ریال حق الدفن مرحوم قائم مقام التولیه که باید از موسی قائم مقامی دریافت می شد، صرف نظر گردید. (ساکماق، ۸۰۶۴۱: ۸۵)

این نقل و انتقال مالکیت باعث شد تا وراث قائم مقام التولیه به راحتی سهمشان را در معرض فروش قرار دهند. در نیمه اول دوره پهلوی که آب ارزش اقتصادی بیشتری در مشهد یافت، نظر تجار به خرید قنات جلب شد. علی درودی، برادران نبویان و دکتر فاضل، خریداران اصلی بخشی از قنات منبع بودند. دو نفر از این خریداران از تجار صاحب نام مشهد محسوب می شدند که در این زمینه به سرمایه گذاری پرداختند. علی درودی در اواخر دوره قاجار بیشتر با روسیه و در دوره پهلوی با آلمان مراودات تجاری داشت. او در اطراف مشهد مالک املاک مختلف و حتی مستأجر اراضی آستان قدس رضوی بود و در اواخر دوره رضاشاه در زمینه قنات سرمایه گذاری نمود. از جمله نیم دانگ از قنات منبع را که هر شش شبانه روز ۱۲ ساعت می شد در اوایل ۱۳۱۸ش خریداری کرد. (ساکماق، ۷۹۹۶۰: ۶۹)

حاجی آقا نبویان و برادرانش از دیگر تجاری بودند که به عرصه سرمایه گذاری در حوزه قنات وارد شدند، سرمایه اقتصادی که به دلیل فقدان آب سطحی اهمیت بسزایی یافت و از حوزه های پرونق محسوب می شد. عبدالرحیم نبویان در ۴ آذر ۱۳۱۹ش از طرف خود و به وکالت از طرف برادرانش حاجی آقا نبویان و عبدالحمید نبویان دو پنجم از نیم دانگ مشاع از شش دانگ قنات منبع را با حق رشته چاه های آن به قیمت پانزده هزار ریال از ابوالحسن قائم مقامی که وکیل بانو قمر قائم مقامی بود، خریداری کرد. این میزان آب در هر شبانه روز ۴ ساعت و ۴۸ دقیقه یا یک شبانه روز از مدار سی شبانه روز بود. (ساکماق، ۷۹۹۷۱: ۷، ۴-۳) (تصویر ۲)

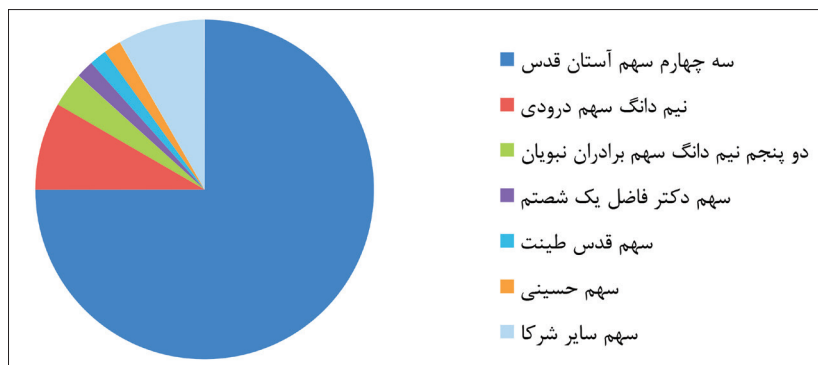

تصویر ۲: خرید بخشی از قنات منبع توسط برادران نبویان (ساکماق، ۷۹۹۷۱: ۳)

دکتر حسن فاضل نیز طبق سند رسمی در ۲۰ آبان ۱۳۲۶ ش یک شصتم سهام قنات منبع را از حاج میرزا عباس جواهری وکیل صدیقه بزرگ نیا به مبلغ سی و سه هزار و سیصد و سی ریال (۳۳۳۳۰ ریال) خریداری کرد. (ساکماق، ۷۹۹۷۳: ۲، ۴، ۷) علاوه بر این، سید مرتضی حسینی از تجار مشهد مالک خمس نیم دانگ، قدس طینت از کشاورزان مشهد مالک یک شصتم و باقر آقا رجیبیون یکی دیگر از تجار نیز مالک قسمتی از قنات منبع شدند. (ساکماق، ۷۹۹۶۰: ۵۲)

مالکان خصوصی وارد حوزه قنات شدند، اما در قنات منبع به خاطر مدیریت واحد آب که در اختیار آستان قدس رضوی بود، چالش‌هایی وجود داشت. برادران نبویان طی یک دهه بعد از خرید قنات منبع با اینکه هزینه کارهای اساسی از قبیل نوبر، لایروبی، گل‌کاری و پیشکار را می‌پرداختند و حق نظارت در هزینه یک‌سی‌ام آب قنات را از لحاظ حقوقی داشتند (ساکماق، ۷۹۹۷۱: ۷) و سهم مخارج چندساله را که هزار تومان شده بود، می‌پرداختند، اما عملاً نه آب و نه سودی از عواید آب لوله به آنان پرداخت نشده بود. این مدیریت ضعیف در بهره‌برداری از قنات منبع باعث اعتراض حاجی نبویان شد. به‌ویژه بعد از اینکه در ۱۳۲۶ ش اراضی باغ منبع افزاز و دیوارکشی شد و سهمی از آن به او رسید، زیرا مدیران بهره‌بردار سهم آبش را نمی‌دادند و او مجبور شد از آب سرده خریداری کند. به همین جهت، برادران نبویان درخواست کردند یا سهمیه آب آنان را بدهند یا از عواید آب لوله سهمشان را بپردازند. بالاخره اعتراض آنان به نتیجه رسید و مقرر شد در هر شبانه‌روز ۴ ساعت و ۴۸ دقیقه از آب قنات منبع از ۲۲ شهریور ۱۳۲۶ ش به گماشتگان نبویان داده شود. (ساکماق، ۷۹۹۷۱: ۵، ۳) (نمودار ۴)

نمودار ۴: سهامداران قنات منبع

سرمایه‌گذاری در قنات سلسبیل

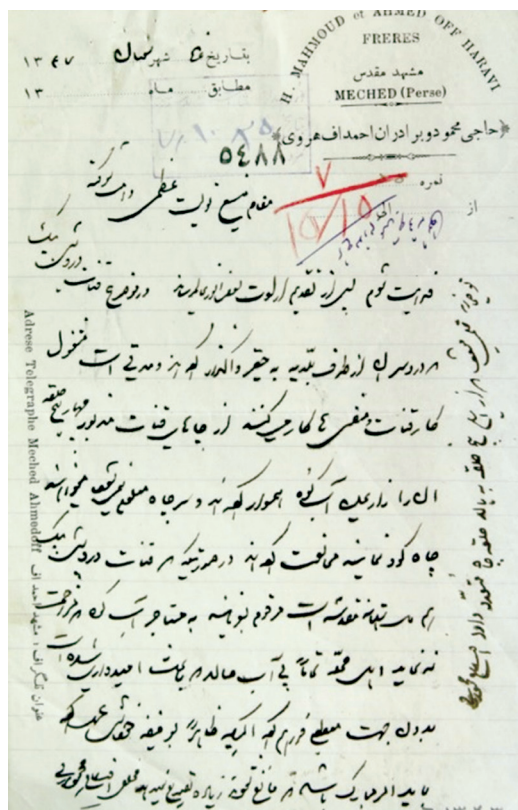
قنات سلسبیل یکی از قنات‌های خصوصی مشهد بود که به موازات سایر قنات‌ها در غرب این شهر حفر شد. این قنات زمین‌های محدوده جنت را که بیشتر یهودی‌نشین بود، آبیاری می‌کرد. قناتی که مدارش بر ۱۵ سهم و مظهرش مریض‌خانه لشکر بود. این قنات در ۱۳۰۳ ش کنسولگری افغانستان را مشروب می‌ساخت (ساکماق، ۱۳۰۸: ۶۳۰). و از سوی دیگر در قسمت مرکزی شهر برای آبیاری باغ دارالتولیه استفاده می‌شد. اگرچه تمام مالکان این قنات مشخص نشدند، اما عموماً جدیدالاسلام‌های مشهد مالک آن بودند. حاج اعتماد و برادران نبویان مهم‌ترین مالکان آن محسوب می‌شدند. (مدرس رضوی و همکاران، ۱۳۸۸: ۷۸) برادران نبویان مالک یک عشر از کل قنات سلسبیل بودند. این قنات طبق فرهنگ مشهد تقسیم به ۶۰ آلاز می‌شد و عشر آن شش آلاز بود. (آفتاب شرق، ۱۳۰۷: ۲/۱۹۷؛ آزادی، ۱۳۰۷: ۲/۶۳) حاجی نبویان علاوه بر داخل شهر در مناطق اطراف مشهد نیز مالک منابع آب بود. او در زمان مرگش (۱۳۴۹ ش) اگرچه دیگر مالک قنات سلسبیل و منبع نبود و احتمالاً آن را فروخته بود، اما در یک رشته قنات اسدآباد و محمودآباد علیا در بخش سیزده مشهد شراکت داشت و دو سهم از مدار بیست سهم آن را مالک بود که به وراثش رسید. (ساکماق، ۱۳۷۵: ۹)

سرمایه‌گذاری در قنات درویش‌بیگ

قنات درویش‌بیگ نیز جزو قنات‌هایی بود که بخش خصوصی وارد سرمایه‌گذاری در آن شد. این اقدام در اواخر دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی اتفاق افتاد. هنگامی که در ۱۳۰۷ ش موضوع بی‌آبی و بایر شدن قنات درویش‌بیگ و اعتراض اهالی محله نوغان عمومی شد، ضرورت همکاری سهام‌داران آن مطرح گردید و آستان قدس رضوی فقط مالک پنج سهم از این قنات بود. علاوه بر آن، افراد دیگری از جمله حاجی محمود هراتی، شیخ جعفر فرزند حاجی محمد، محمد مهدی، رخشنده امینیان و محمد فرزند عباس مالک این قنات بودند.

۱. در مشهد هر دو آلاز یک شبانه روز بود، یعنی هر آلاز ۱۲ ساعت می‌شد. (مولوی، ۱۳۵۳: ۲۹۴/۳)

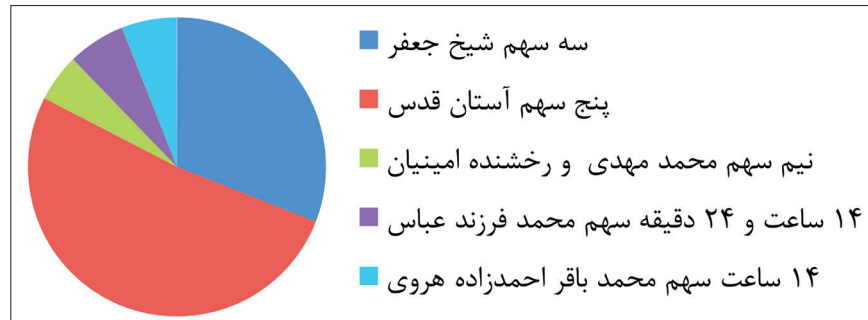
(ساکماق، ۶۵۳۰۴: ۵) اگرچه خاستگاه اجتماعی برخی از این مالکان مشخص نشد، مالکیت حاجی محمود هراتی تاجر مشهور و صاحب نام هراتی مقیم مشهد نشان می‌دهد این تاجر مهاجر نیز وارد سرمایه‌گذاری در حوزه قنات شده است. البته او مالک قنات تلگرد نیز بود که چاه‌هایش از محله نوغان آغاز می‌شد. مسئولیت لایروبی قنات درویش بیگ پس از مذاکره در بلدیة مشهد در ۲۵ دی ماه ۱۳۰۷ ش به حاج محمود هراتی واگذار شد. (ساکماق، ۶۵۳۰۴: ۳-۵) (تصویر ۳) این سهام‌داران سهامشان را در سال‌های ۱۳۱۸ تا ۱۳۲۱ ش به آستان قدس رضوی فروختند. محمدباقر احمدزاده هروی نیز وارث سهام پدرش شد و سرانجام آن را در ۱۰ آبان ۱۳۲۱ ش به آستانه فروخت. (مولوی، ۱۳۵۳: ۲۹۵/۳)

تصویر ۳: نامه حاج محمود هراتی درباره لایروبی قنات درویش بیگ (ساکماق، ۶۵۳۰۴: ۳)

قنات مستشاری نیز با اینکه خصوصی بود، دچار تغییر مالکیت شد. وراثت مستشارالسلطنه این قنات را به افراد مختلفی فروخت، اما بیشتر سهام آن متعلق حاج غلامحسین لقمانی بود و با همت او تا میزان ۱۶ زوج آب داشت. (برکچیان، ۱۳۴۲: ۱۱۰) اگرچه به شغل لقمانی اشاره نشده است، اما فردی از همین خانواده به نام احمد لقمانی ساکن کوچه حوض لقمان از بازرگانان مقیم مشهد بود که در فروردین ۱۳۴۱ ش ورشکسته شد. (خراسان، ۱۳۴۲: ۲/۴۰۵۷) احتمالاً حاج غلامحسین لقمانی نیز از بازرگانان مشهد بوده است. (نمودار ۵)

نمودار ۵: سهامداران قنات درویش بیگ

خرید قنات‌های خصوصی توسط آستان قدس رضوی

بیشتر قنات‌های مشهد موقوفه آستان قدس رضوی بودند، اما از دوره پهلوی بقیه قنات‌های تحت مالکیت بخش خصوصی نیز، توسط آستانه خریداری شدند. حداقل قنات‌های میرزا، درویش بیگ، منبع و گل خطمی در دوره پهلوی خریداری شدند. قنات میرزا در ۱۳۱۳ ش و ۱۳۱۶ ش به خاطر کم‌آبی لایروبی شد و از آغاز ۱۳۱۸ ش مورد بهره‌برداری مجدد قرار گرفت. سه سهم قنات میرزا متعلق به نیرالدوله در ۱۳۱۸ ش به آستان قدس رضوی منتقل شد. مشهدی عبدالله تاجرباشی که در اواخر عمر فامیل سرکاری انتخاب کرده بود، در ۵ آبان ۱۳۱۸ ش درگذشت و آستانه از دی‌ماه ۱۳۱۸ ش تصمیم گرفت سهم وراثت او از این قنات را خریداری کند. اداره مستغلات به پیشنهاد پاکروان، نیابت تولیت آستانه، در ۱۶ دی ۱۳۱۸ ش با ورثه مشهدی عبدالله تاجرباشی وارد مذاکره شد. (ساکماق، ۷۹۸۱۵: ۱۵-۱۶) خرید یک چهارم سهم قنات میرزا متعلق به تاجرباشی احتمالاً در مردادماه ۱۳۱۹ ش انجام گرفت. یکی از شرایط قیدشده در قباله رسمی، آبیاری رایگان منازل وراثت فروشنده بود. منازل پلاک ۱۵۹۴، ۱۵۹۵ و ۱۵۴۲ که متعلق به خانواده تاجرباشی یا سرکاری بود. (ساکماق، ۷۹۸۱۵: ۹) جمع آب بهاء این سه منزل در ۱۳۲۱ ش، ۴۳۳ ریال و ۶۰ دینار شد. (ساکماق، ۷۹۸۱۵: ۶)

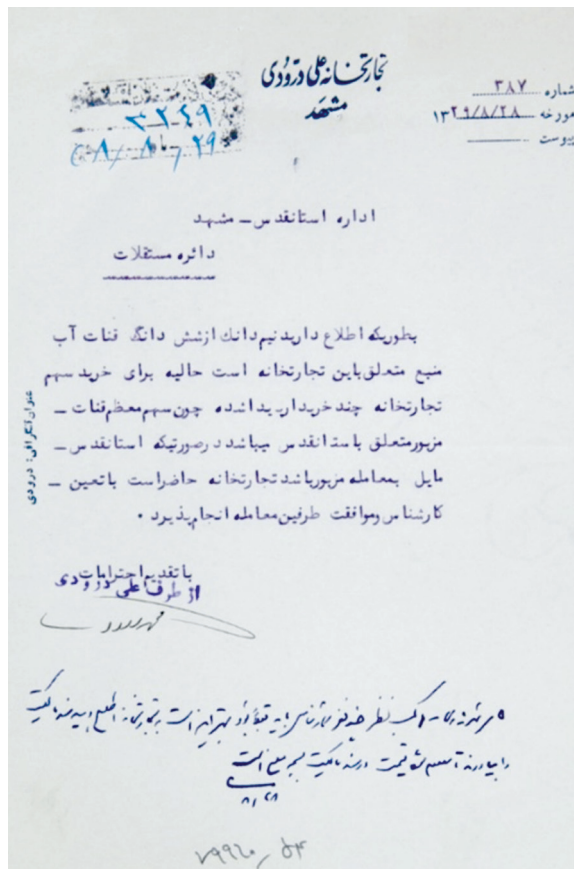
بخشی از قنات درویش بیگ تا اواخر حکومت رضاشاه در اختیار بخش خصوصی بود و آستان قدس رضوی در زمان تولیت پاکروان تصمیم گرفت آن‌ها را خریداری کند. این در حالی بود که قنات درویش بیگ به دلیل کم‌آبی، بایر شده بود؛ امری که احتمالاً بسیار مؤثر بر کاهش قیمت آن بود. در چنین شرایطی، آستانه برای اینکه مدیریت یکپارچه برای احیای چنین قنات‌هایی داشته باشد، آن را خریداری نمود. سه سهم از ۱۲ سهم قنات بایر درویش بیگ در ۲۳ مرداد ۱۳۱۸ ش از شیخ جعفر فرزند حاج محمد، نیم سهم از دوازده سهم در ۶ فروردین ۱۳۲۰ ش از محمد مهدی و رخشنده امینیان، ۱۴ ساعت و ۲۴ دقیقه از مدار ۱۲ شبانه‌روز در ۱۰ تیرماه ۱۳۲۱ ش از محمد فرزند عباس، ۱۴ ساعت از مدار ۱۲ شبانه‌روز در ۱۰ آبان ۱۳۲۱ ش از محمد باقر احمدزاده هروی خریداری شد. سهام فوق به انضمام موقوفه محمود بیگ تقریباً شش‌دنگ قنات درویش بیگ شد. (مولوی، ۱۳۵۳: ۲۹۵/۳) مجموع سهام خریداری‌شده قنات درویش بیگ، ۴ شبانه‌روز و ۱۶ ساعت و ۲۴ دقیقه از مدار ۱۲ شبانه‌روز بود که

وقف آستان قدس رضوی شد. (طوس، ش ۱۴۵۸: ۴) این خریدها آستان قدس را به مالک اصلی قنات درویش بیگ تبدیل کرد.

در مورد قنات گل خطمی نیز آستان قدس رضوی که مالک یک دهم آن بود، مقدار دیگری از آن را خریداری کرد. این قنات و اراضی که به نام عسکریه نیز در فهرست موقوفات آستان قدس رضوی ثبت شده، گویا در ۱۳۱۵ش از سوی آستانه خریداری شد. چهار دانگ از آن به موجب سند شماره ۹۵ از حاج میرزا هادی افخم بطحائی، یک دانگ به موجب سند شماره ۹۳ از محمد، مهدی و علینقی درودی و یک دانگ به موجب سند شماره ۹۱ از توران معاون افشاری خریدار شد. (مولوی، ۱۳۵۳: ۹۰/۱) مجموع این خریدها ۱۰۲ ساعت از مدار ۱۰ شبانه روز گل خطمی شد که با عشر موقوفه اولیه، جمعاً معادل ۵ شبانه روز و ۶ ساعت از مدار ۱۰ شبانه روز شد. (مولوی، ۱۳۵۳: ۳۵/۱)

وضعیت آب مشهد پس از شهریور ۱۳۲۰ش به خاطر خشکسالی‌های مستمر به تدریج تغییر کرد و قنات‌داری با چالش‌های زیادی مواجه شد، به نحوی که اولین بار برای رفع مشکل کم‌آبی در ۱۴ مرداد ۱۳۲۴ش، چاه عمیق حفر شد که اهمیت و ارزش اقتصادی قنات را در این شهر کاهش داد، به گونه‌ای که آستان قدس رضوی به عنوان سرمایه‌گذار اصلی قنات‌ها نیز تمایل کمتری نسبت به خرید قنات‌ها نشان داد. مهم‌ترین دلیل برای این تغییر شرایط، سرنوشت سهام علی درودی از قنات منبع بود. او از تیرماه ۱۳۲۴ش تلاش کرد سهم آب خود از این قنات را در اختیار بگیرد. طبق مکاتبات با اداره مستغلات آستانه مقرر شد در مدار ۶ شبانه روز ۱۲ ساعت از آب قنات منبع در اختیار نماینده درودی قرار گیرد. (ساکماق، ۷۹۹۶: ۶۹) پنج سال بعد، با مرگ علی درودی در ۱۳۲۹ش، شرایط آب مشهد به خاطر خشکسالی ۱۳۲۵ش تا ۱۳۲۷ش کاملاً تغییر کرده بود و فروش سهام قنات منبع توسط وراثت علی درودی با چالش مواجه شد. محمد درودی در ۲۸ آبان ۱۳۲۹ش به دایره مستغلات آستانه اعلام کرد برای نیم دانگ قنات آب منبع متعلق به آن تجارتخانه، چند خریدار پیدا شده است، اما چون اکثریت سهام قنات منبع متعلق به آستانه بود، پیشنهاد داد در صورتی که مایل به معامله هستند آن تجارتخانه حاضر است با تعیین کارشناس و موافقت طرفین به آستان قدس رضوی بفروشد. (ساکماق، ۷۹۹۶: ۵۴) (تصویر ۴) رئیس اداره مستغلات آستان قدس رضوی نیز بر همین اساس در نامه ۲۱ آذر ۱۳۲۸ش به اداره بهره‌برداری املاک آستانه خرید سهم درودی را مفید و تقاضای ارزش ۱۲ ساعت آب قنات منبع را اعلام کرد. (ساکماق، ۷۹۹۶: ۵۵)

از نظر اداره آبیاری و ساختمان‌های املاک آستان قدس رضوی تمام ۱۰ الی ۱۲ هزار متر طول قنات منبع تقریباً ۸۰۰ هزار الی ۱ میلیون ریال ارزش داشت، اما چون از لحاظ مسیر قنات، آب پیشکار قنات منبع در حریم قنات احمدآباد موقوفه آستانه قرار گرفته بود و راه توسعه دیگری نداشت، نمی‌شد قیمت معینی برای آن تعیین کرد. (ساکماق، ۷۹۹۶: ۵۷-۵۶) کارشناسان حوزه آب بر این اساس قیمت کل قنات منبع را بیش از ۶۰۰ هزار ریال برآورد نکردند. حاجی احتشام کاویانیان و ارفع شهیدی نمایندگان آستانه نیز پس از بازدید و قیمت‌گذاری خرید سهام درودی را برای آستان قدس رضوی به صرفه تشخیص ندادند. بر این اساس به محمد درودی پاسخ داده شد مانعی ندارد که خانواده درودی با اشخاص دیگری معامله کنند. (ساکماق، ۷۹۹۶: ۴۷-۴۹)

تصویر ۴: پیشنهاد تجارتخانه درودی برای فروش سهام قنات (ساکماق، ۷۹۹۶ه: ۵۴)

خودداری آستان قدس رضوی از این خرید نشان می دهد در مشهد به خاطر کاهش آب قنات ها و چالش های تداوم فعالیت آن ها، قنات داری دیگر حوزه مناسبی برای سرمایه گذاری نبود. آستان قدس رضوی که تا قبل از خشکسالی های ۱۳۲۵ش به دنبال مدیریت واحد قنات های مشهد از طریق خرید سهام مالکان خصوصی بود، دیگر تمایلی به این کار نشان نمی داد قنات هایش را به شهرداری اجاره داد.

ساخت قنات یک مرحله از سرمایه گذاری کلان اقتصادی بود که از عهده عده کمی از صاحبان ثروت برمی آمد. پس از حفر قنات، مدیریت بهره برداری، تعمیر و نگهداری آن هزینه زیادی داشت. امری که غفلت از آن باعث مشکلات اقتصادی بیشتر می شد. علاوه بر آن، خشکسالی نیز می توانست مؤثر بر تداوم جریان آب و کاهش درآمد حاصل از قنات باشد. خشکسالی های ۱۳۲۵ش تا ۱۳۲۷ش، تأثیر منفی عمیقی بر قنات های مشهد گذاشت، چنانکه باعث بی آبی ۷ قنات در مهرماه ۱۳۲۵ش شد. قنات های بایر و محدوده جغرافیایی آن بدین شرح بود. چاه نو: در محله سرشور، آب میرزا: در بالاخیابان، علی آباد: در بالا خیابان، خدر بیگ: در پایین خیابان، درویش بیگ: در نوغان، ممیش بیگ: در نوغان و قلیچ خان: در نوغان. قنات هایی که در این زمان دایر بودند نیز وضعیت خوبی نداشتند و اغلب آن ها تا دو سوم آبشان کاهش پیدا کرده بود. قنات های رکن آباد، مسجد، گل خطمی، سلسبیل، منبع، محراب خان، سناباد، آصف الدوله، گود سلوک، شیخ، عشرت آباد

و دستجرد از این جمله بودند. بنابراین، از ۱۹ قنات فعال برای رفع احتیاجات شهر مشهد در ۱۳۲۵ش، ۷ رشته مخروبه و بایر شده بود. (ندای خراسان، ۱۳۲۵: ۴/۱۲) چنین شرایطی باعث کاهش تمایل به سرمایه‌گذاری در حوزه قنات شد و قنات‌داری از حوزه‌های سرمایه‌گذاری کنار گذاشته شد و به جای آن، حفر چاه عمیق مورد توجه قرار گرفت. اولین چاه عمیق مشهد در کنار موزه آستان قدس رضوی در ۱۴ مرداد ۱۳۲۴ش افتتاح شد و چند ماه بعد چاه میدان دقیقی در ۱۸ دی ۱۳۲۴ش به بهره‌برداری رسید. (آزادی، ۱۳۲۴: ۱/۲۲۹۰)

حفر چاه عمیق توسط شهرداری آب‌دهی قنات‌ها را کاهش می‌داد. به همین جهت، صاحبان قنات‌ها به ویژه قنات‌هایی که از مسیر شهر عبور می‌کرد و در حاشیه شرقی شهر به مصرف کشاورزی می‌رسید، مهم‌ترین مخالفان چاه عمیق بودند. این مخالفت خیلی زود به چالش حقوقی تبدیل شد و حتی شهرداری مشهد از ۱۳۳۰ش برای تأمین آب شرب و حفر چاه‌های بیشتر، با موانعی روبرو شد. جعفر بزرگر^۱ از نظر حقوقی مانع اصلی بهره‌برداری از چاه‌ها بود. او که دو الی سه رشته قنات در حوالی شهر مشهد داشت، طی شکایتی مدعی شد اگر چاه عمیق چهارراه لشکر، باغ ملی و نوغان مورد بهره‌برداری قرار گیرند، میزان آب قنات‌هایش تقلیل خواهد یافت. این مسئله توسط دادگاه بررسی شد. حمید موسویان به عنوان وکیل از حقوق مردم دفاع کرد و بزرگر محکوم شد، اما در مورد چاه عمیق چهارراه لشکر که موسویان وکیل نبود، شهرداری محکوم شد و به همین جهت مردم آن منطقه تشنه و بی‌آب ماندند. (خوشه، ۱۳۳۱: ۴/۳۶)

چالش بین چاه عمیق و قنات‌ها در ۱۳۳۷ش نیز گزارش شد. وقتی شهرداری با دستور استانداری شروع به حفر چاه عمیق در میدان رودکی نمود، مالکین قنات آن حدود اعتراض کردند و مانع ادامه کار شدند که طی چند جلسه مذاکره در حضور استاندار بین مالکین مدعی، شهرداری و نماینده آستان قدس رضوی به توافقی منجر شد. سرانجام با موافقت آستان قدس رضوی برای واگذاری مجاری مورد نیاز قنات مشکل حل شد (خراسان، ۱۳۳۷: ۶/۲۶۷۷)، اما به دلیل این‌که لوله‌کشی مشهد با تکیه بر چاه‌های عمیق بدون پیش‌بینی اصول علمی و فنی بود، موجب خشک شدن بیش از ۲۰ رشته قنات آستانه، شهرداری و مالکان خصوصی شد. اگرچه تجار و مالکان خصوصی که سهام قناتشان را از در دوره پهلوی به آستان قدس رضوی فروخته بودند از این زیان مصون ماندند، اما آستانه به عنوان بزرگ‌ترین مالک قنات‌ها بیش از بقیه متضرر شد. سید فخرالدین شادمان، نایب‌التولیه آستانه، برای حفظ ثروت آستانه تعهدی از استاندار وقت گرفت که در صورت خشک شدن قنات‌ها، خسارت آن نهاد موقوفه جبران شود، اما پس از آن اصلاً معلوم نشد این تعهدنامه کجا نگهداری می‌شود. حتی مأمورین آستانه در ۱۳۴۶ش اطلاعی از آن نداشتند و بایستی از اطلاعات شفاهی عبدالحسین مجید فیاض و هاشم مشرف استفاده می‌کردند. (نوی خراسان، ۱۳۴۶: ۱/۸۳۵) اختلاف نظر مالکان نیز از عوامل مؤثر بر رکود قنات‌ها بود. به عنوان مثال، قنات مستشاری بعد از مرگ حاج غلامحسین لقمانی به دلیل اختلاف مالکین رو به ویرانی نهاد، به طوری که از حدود ۱۳۳۱ش بی‌آب شد. (برکچیان، ۱۳۴۲: ۱۱۰) بدین ترتیب، سرمایه‌گذاری در قنات‌های مشهد از اواسط دوره پهلوی دوم به فراموشی سپرده شد.

۱. جعفر بزرگر مالک قنات مهرآباد بود که بعد از وی به وراثت حسن و نور بزرگر و سرایدار پور رسید. (برکچیان، ۱۳۴۲: ۱۴۳)

نتیجه

در دشت مشهد به خاطر بارندگی کم و فقدان رودخانه دائمی، تأمین آب از چالش‌های مهم کشاورزی و شرب اهالی بود، اما موقعیت دشت هموار مشهد شرایط را برای حفر قنات فراهم ساخته بود، به طوری که بخش مهمی از آب مورد احتیاج شهر در دوره قاجار و پهلوی از طریق قنات‌ها تأمین می‌شد. از تعداد بیش از ۲۰ قنات حفر شده در مشهد، بیشتر آنان در دوره صفویه و قبل از آن توسط صاحب‌منصبان حکومتی دایر شده بود. در دوره قاجار نیز والیان مهم‌ترین سرمایه‌گذاران حوزه قنات بودند و بیشتر آنان حاصل این سرمایه‌گذاری را به نفع آستان قدس رضوی وقف کردند. در دوره قاجار و پهلوی قنات‌های آصف‌الدوله، رکن‌الدوله، آب‌میرزا و سلسبیل حفر شد که بیشتر سرمایه‌گذاران آن والیان و صاحب‌منصبان حکومتی بودند. مالکیت و خاستگاه اجتماعی سازندگان و مالکان قنات‌ها نشان می‌دهد تا اواخر دوره قاجار تجار نقش کمتری در این‌گونه سرمایه‌گذاری‌ها داشتند. این برخلاف توجه آنان به زمین‌داری در خارج از شهر بود که در سطح وسیع‌تری به خرید زمین‌های کشاورزی متمایل شدند و در حوزه قنات‌های کشاورزی سرمایه‌گذاری کردند. پس از والیان، تجار در زمره معدود اقشار جامعه مشهد بودند که به دلیل ارزش اقتصادی آب از اواخر دوره قاجار، وارد سرمایه‌گذاری در حوزه قنات شدند. توسعه شهر و افزایش نیاز به آب بهداشتی از طریق لوله‌کشی بر گرایش تجار به سرمایه‌گذاری در حوزه آب مؤثر بود. برادران هروی و علی درودی در قنات گل خطمی و مشهدی عبدالله تاجرباشی در لوله‌کشی آب مسجد گوهرشاد و قنات میرزا سرمایه‌گذاری کردند. بعد از او، قائم مقام‌التولیه قنات منبع را حفر نمود که باعث تداوم فعالیت شرکت آب لوله مشهد شد. با مرگ او، پاکروان سه چهارم قنات منبع را به نفع آستان قدس رضوی دریافت نمود و وراثت قائم مقام‌التولیه، یک چهارم سهم خود را به چند نفر از تجار نظیر علی درودی، برادران نبویان و سید مرتضی حسینی فروختند. قنات سلسبیل نیز با مشارکت تجار جدید الاسلام حفر شد. حاج محمود هراتی نیز در قنات درویش بیگ سرمایه‌گذاری نمود. علت اصلی ورود تجار به حوزه قنات‌های شهری ارزش اقتصادی آب بود که از دو دهه پایانی دوره قاجار آغاز و تا دو دهه اول دوره پهلوی ادامه یافت. آستان قدس رضوی که تا دوره رضاشاه بزرگ‌ترین مالک قنات‌های وقفی و شریک عمده در بیشتر قنات‌های مشهد بود، متمایل به خرید سهم شرکای خصوصی برای تسلط کامل بر مدیریت آب شد و سهام قنات آب‌میرزا، درویش بیگ، منبع و گل خطمی را از شرکای خصوصی خریداری کرد. از سوی دیگر، با افزایش خشکسالی و کم‌آبی قنات‌ها پس از ۱۳۲۵ش، سرمایه‌گذاری در این زمینه رو به رکود رفت و وارثان این تجار به تدریج سهامشان را فروختند. خشکسالی‌های طولانی و جایگزینی چاه عمیق نیز باعث خشک شدن قنات‌ها و رکود در این حوزه از سرمایه‌گذاری شد. تجار پس از حکام، مهم‌ترین سرمایه‌گذاران حوزه قنات در مشهد بودند و بعد از نهادهای موقوفه، مهم‌ترین مالکان آن محسوب می‌شدند.

- استاد میرزا عبدالوهاب خان آصف‌الدوله (گزیده اسناد خراسان). (۱۳۷۷). به‌کوشش عبدالحسین نوایی و نیلوفر کسری. تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر.
- افضل‌الملک، غلامحسین. (بی‌تا). سفرنامه خراسان و کرمان. تهران: توس.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۰۲ق). مطلع الشمس. تهران: بی‌نا.
- بدایع‌نگار، فضل‌الله. (۱۳۳۴ق). عزومات خسروی-صدقات نریه نامه آب زندگانی. مشهد: طوس.
- برکچیان، جعفر. (۱۳۴۲). «تحقیق درباره قسمتی از قنات‌های مشهد». پایان‌نامه کارشناسی. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- بیست و قفنامه از خراسان. (۱۳۸۸). رضا انزالی نژاد و همکاران. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- حافظی‌مقدس، ناصر، و همکاران. (۱۳۸۶). «مشکلات قنات قدیمی در شهر مشهد». پنجمین همایش زمین‌شناسی مهندسی و محیط‌زیست ایران. تهران.
- رحیمی‌فر، مهناز، و عبدالقاهر سعیداف. (۱۳۹۲). «موقعیت اجتماعی واقفان در عصر صفویه به استناد وقف‌نامه‌ها». تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی. (شماره ۱۲)، ۷۰-۴۱.
- ریاضی‌هروی، محمد یوسف. (۱۳۷۲). عین‌الوقایع (وقایع ایران سال‌های ۱۲۳۱-۱۳۲۴ق). به‌کوشش محمد آصف فکرت هروی. تهران: انقلاب اسلامی.
- سیدی فرخند، سیدمهدی، و همکاران. (۱۳۸۶). مسجد و موقوفات گوه‌رشاد. قم: کومه.
- شهیدی، حمیده. (۱۳۹۴). «نقش وقف در توسعه آبی و شکل‌گیری فضا‌های شهری مشهد در دوره صفویه». مطالعات تاریخ اسلام. (شماره ۲۵)، ۹۵-۱۲۰.
- میرزا صالح، غلامحسین. (۱۳۹۸). فروپاشی قاجار و برآمدن پهلوی: گزارش کنسولگری‌های انگلیس. ترجمه غلامحسین میرزا صالح. تهران: نگاه معاصر.
- کارکنان وزارت جنگ انگلستان مستقر در هندوستان. (۱۳۸۰). فرهنگ جغرافیایی ایران خراسان. ترجمه کاظم خادمیان. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- طلایی زهر، و الهه محبوب فریمانی. (۱۳۹۶). گزیده اسناد مسجد گوه‌رشاد از صفویه تا قاجار. مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
- طومار علیشاهی. (۱۳۸۰). بازخوانی و تصحیح به اهتمام مرکز خراسان‌شناسی. مشهد: آستان قدس رضوی.
- قاجار، ناصرالدین. (۱۳۵۴). سفرنامه خراسان. تهران: فرهنگ ایران زمین.
- قصابیان، محمدرضا. (۱۳۸۵). «دو وقف‌نامه دیگر از شاه سلطان حسین صفوی». وقف میراث جاویدان. (شماره ۵۵)، ۴۰-۱۶.
- قصابیان، محمدرضا. (۱۳۸۲). «قنات سناباد در گذر تاریخ (قدیمی‌ترین قنات مشهد)». مشکوه. (شماره ۷۸)، ۱۲۱-۱۳۲.
- قمی، احمد. (۱۳۸۳). خلاصه التواریخ. تصحیح احسان اشراقی. تهران: دانشگاه تهران.
- مدرس رضوی، محمدتقی، و همکاران. (۱۳۸۶). مشهد در آغاز قرن چهاردهم خورشیدی مشهور به گزارش مکتب شاهپور. تصحیح و توضیح سید مهدی سیدی فرخند. مشهد: آهنگ قلم.
- ملکم، سرجان. (۱۳۶۲). تاریخ سرجان ملکم. ترجمه میرزا حیرت. تهران: دنیای کتاب.
- مولوی، عبدالحمید. (۱۳۵۳ش). پیش‌نویس فهرست موقوفات آستان قدس رضوی. مشهد: دفتر موقوفات آستان قدس رضوی.
- Āthār al-Rāzavīya. (2017). Edited by Morikawa Tomoko and Christoph Werner. Tokyo: The Tokyo bunko.

اسناد

ساکماق (سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی)

۶۳۰۸۰، ۶۳۸۴۷، ۶۵۳۰۴، ۶۷۴۲۴، ۶۸۶۶۷، ۷۹۸۱۵، ۷۹۹۶۰، ۷۹۹۷۱، ۷۹۹۷۳، ۸۰۶۴۱، ۹۴۱۸۳، ۹۵۱۶۶، ۹۹۵۴۸، ۱۰۳۵۳۰، ۱۰۴۹۶۶، ۱۳۳۷۴۸، ۱۳۷۵۲۱.

نشریات

آزادی. (۱۳۰۸). شماره ۶۰.
آزادی. (۱۳۰۷). شماره ۶۳.
آزادی. (۱۳۲۴). شماره ۲۲۹۰.
آفتاب شرقی. (۱۳۰۷). شماره ۱۹۷.
ادب. (۱۳۲۰ق). شماره ۱۴.
ادب. (۱۳۲۰ق). شماره ۳۵.
خراسان. (۱۳۳۷). شماره ۲۶۷۷.
خراسان. (۱۳۴۲). شماره ۴۰۵۷.
خوشه. (۱۳۳۱). شماره ۳۶.
طوس. (۱۳۲۷). شماره ۱۴۵۸.
ندای خراسان. (۱۳۲۵). شماره ۱۲.
نوای خراسان. (۱۳۴۶). شماره ۸۳۵.
نوبهار. (۱۳۳۲ق). شماره ۲.